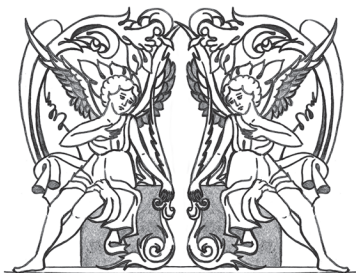

Софија Д. Филипов Радуловић (Београд)

Филозофија незаборављања у „Роману о Лондону” Милоша Црњанског

Да је у словенским културама тешко говорити о миграцијама, о сеобама, без помена Милоша Црњанског, видели смо, не са малим задовољством, већ у моту ове конференције. Црњански у српској култури остаје пре свега запамћен као писац *Сеоба*, дакле, не ни *Дневника о Чарнојевићу*, који ће обележити читаву модернистичку епоху српске књижевности, нити *Романа о Лондону*, у коме ће се модернистичко искуство заокружити, већ управо *Сеоба* и *Друге књиге Сеоба*. Поетички радикалнији романи остају по страни у колективном памћењу у односу на романе који у својој основи садрже завет на коме је, заправо, заснован национални идентитет Срба – косовски завет. Српска култура у *Сеобама* препознаје себе. Да ли јој судбина руског емигранта у Лондону делује недовољно блиско иако је она готово идентична са судбином писца коме је иста та култура дала статус класика врло рано, да би онда убрзо од њега направила једну од најнепожељнијих личности у земљи, некога ко „не може да се врати”? *Роман о Лондону*, свакако, није само нека врста романескно обликоване туге Милоша Црњанског за домовином, али у њему јесте сажето пишчево искуство

живота у туђини¹ и приказан један необичан и потресан облик патриотске љубави. Главна тема овог рада је немогућност заборављања домовине у ово роману Милоша Црњанског.

Оваква немогућност постоји у некој мери већ у *Другој књизи Сеоба*. У роману из 1962. године сеобе се остварују, али, у исто време, и дисквалификују јер не само што долази до симболичког поистовећивања двеју царевина кроз портрете њихових царица, већ долази до поништавања самог принципа сеоба, њихове историјске смислености. У тренутку када Павел Исакович каже оној за коју мисли да је царица да би желео да још једном види Цер, брдо под којим се родио², то би значило да су све сеобе, према речима Александра Јеркова, „водиле негде далеко само да би се човек, напослетку, вратио своме пореклу”³. У том контексту проблематизује се и наизглед оптимистични завршетак овог романа:

Било је сеоба и биће их вечно, као и порођаја, који ће се наставити.

Има сеоба.

Смрти нема!⁴

Уколико се узме у обзир семантика порођаја у овој књизи, сеобе, као ни порођаји, не представљају виталистички наставак живота. Одсуство смрти и трајне сеобе су осујећено трајање, претрајавање које води ка емигрантском животу Николаја Рјепнина.

Разочарење Павла Исаковича⁵ увод је у живот руских емиграната у Лондону, као што је криза извора приповедања из последње главе романа увод у поетичко знање у „Првој глави романа” *Романа о Лондону*. Да би се проговорило о ономе што нестаје са историјске сцене, о Исаковичима, али и целом национу, који нестаје са њима, а за којим остаје само још по неко име на географској карти, постају нужни „извори”, што је поступак који је доцније кишовски. Да би се проговорило о одсуству смисла у *Роману о Лондону*, било је нужно проговорити из позиције поетичког знања које би као такво могло да прикаже оно

---

¹ О томе сведочи историја настанка романа, од првобитне идеје на енглеском језику *The Shoemakers of London*, започете 1946. године, у којој је главни јунак романа био сам писац који покушава да напише роман на страном језику: „To make money and forget the past, I will just write, nearing the grave, once more a book, and the last one”. Cf. М. Црњански, *Роман о Лондону*, Београд 2006, р. 704.

² М. Црњански, *Сеобе*, Београд 1990, р. 771.

³ А. ЈЕРКОВ, *Рађање »romance« о nacioni iz duha tragičkog sna (o immanentnoj poetici romana Miloša Crnjanskog)*, „Трећи програм: izbor” 92.95, 1992, р. 80.

⁴ М. Црњански, *Сеобе...*, р. 794.

⁵ „Он је сасвим другаче замишљао да ће са њим говорити Русија”. Cf. *Ibidem*, р. 672.

чега нема баш ту где би га морало бити⁶. У *Роману* не постоји илузија да сеоба доноси, односно, да је донела нешто добро. Главни јунак осећа сву дубину сазнања да је „расељено лице”, категорија која укида сваки смисао, од самог почетка романа, што никако не може бити доказ за тезу да је лик Николаја Рјепнина слабије психолошки мотивисан, како сматра Никола Милошевић⁷, иначе један од наших најзначајнијих критичара и теоретичара књижевности у двадесетом веку, а нарочито значајан када је у питању дело Милоша Црњанског, већ се тиме само још снажније указује на трагички расцеп који настаје између јунака и света у коме живи, односно, између света у коме више „не може живети”.

Сукоб између Рјепнина и Лондона почиње у тренутку када је рат завршен и када он у овој вароши, више ни привидно, не може задржати траг свог некадашњег, војничког, идентитета: „Задатак је Енглеза, сад, да тај свет науче благодетима мира. Да се ти војници и бескућници претворе у корисне чланове друштва. Зидаре, обућаре, штаваре кожа, столаре, браваре, рударе, носаче, месаре, болничаре”⁸. Дакле, у миру почиње асимилациона политика овог града, онда када више ни свој живот не може унети у трговински ланац, те смрт њихова постаје „страшна ситница”⁹, што је за некога ко је свој живот посветио војничком позиву неиздржива мисао. Бити војник у Лондону није више ствар посвећености и части, већ трговине, „И рат је трговина”¹⁰, како јунаку говори Парк. То поништава ужасну мисао из *Друге књиге Сеоба* да мужик „има да се научи да стане и да гине, у месту!”¹¹ која добија свој коначни, *дехероизовани* облик – постаје трговина. Када то више није ствар националног интереса ослобођења, у случају Павла Исаковича, или дубоко укорењеног позива и осећаја дужности Николаја Рјепнина, прелази се у економски дискурс, што, према Лиотару¹², указује на тоталитаризујућу компоненту капитализма:

⁶ Cf. A. JERKOV, *Od modernizma do postmoderne*, Priština–Gornji Milanovac 1991.

⁷ Н. МИЛОШЕВИЋ, *Милош Црњански као романописац*, [in:] *Књижевност и метафизика*, Београд 1993, р. 40.

⁸ М. ЦРЊАНСКИ, *Роман о Лондону...*, р. 13.

⁹ *Ibidem*, р. 39.

¹⁰ *Ibidem*, р. 482.

¹¹ М. ЦРЊАНСКИ, *Сеобе...*, р. 662.

¹² „[...] начело по којем су прихватљиви сваки предмет и свака акција ако могу ући у економску размену није тоталитаран у политичком смислу, али он то јесте у језичким изразима, јер призива потпуну хегемонију жанра економског дикурса”. Cf. J. F. LYOTARD, *Šta je postmoderna*, Београд 1995, р. 59.

О исцрпљујућим моћима капитализма писао је и Берман: „Невоља капитализма, у овом као и у другим случајевима, јесте то што он разара људске потенцијале које је створио. Он код свакога подстиче, чак намеће, саморазвој, али људи могу да се развијају само на ограничен

Новац има, у времену у ком живимо, снагу Сунца, снагу, коју сузе више немају. Срећа људска је сад у новцу. Енглези су од трговине начинили религију. Кад се у Лондону пита ко је ко, колико вреди ко, – ‘how much is he worth’, – мисли се: колико има? Колико фунти? А ми, у руској емиграцији, сад, не вредимо ништа¹³.

Егзистенција руских емиграната своди се у Енглеској на новчану вредност, вредност коју су они изгубили. Пошто Лондону више немају шта понудити, након рата губе сваки значај.

У немогућности аутентичног постојања, Рјепнин све више живи у прошлости, и док Нађа ипак проналази сврху у браку¹⁴, у љубави те остаје присутна у животу као таквом, он све више „тоне” у смрт. Живот главног јунака у сећању постаје једна врста одржавања континуитета, односно идентитета, како их повезује Јан Асман у *Култури памћења*¹⁵. У исто време, сећање је и један вид непристајања на лондонски изобличени либерално-капиталистички свет, те и поставља Рјепнина у позицију *Другости*:

У свету тоталитарног уједначавања, сећање омогућава искуство другог и дистанцу према апсолутизму свакодневног и датог. У општем, мање политичком смислу, ово важи и за притисак који врши свакодневица на социјалну стварност, а која увек делује у правцу уједначавања, „једнодимензионалности” и редукције комплексног.¹⁶

Живот кнеза је, Ничеовим речима, непрекидна „билост”, бивствовање под све већим теретом прошлости¹⁷, а у недостатку ничеанског виталистичког принципа заборава, нема места за оно што је „ново”¹⁸ те Рјепнин не може

и деформисан начин. Оне особине, импулси и таленти који су корисни на тржишту форсирају се (често преурађено) и неразумно цеде до краја. Све друго што у човеку постоји, све што нема тржишну вредност, немилосрдно се потискује, или усахњује због неупотребе, или никада не добија шансу за заживи. Cf. M. BERMAN, *Sve što je čvrsto i postojano pretvara se u dim...*, [in:] *Modernizam/postmodernizam. Teorija*, ed. D. MARINKOVIĆ, Novi Sad 2018, p. 93.

¹³ М. Црњански, *Роман о Лондону...*, p. 32.

¹⁴ „Она се сећа првих година њиховог брака, а он Русије”, Cf. *Ibidem*, p. 30.

¹⁵ „То је питање културне мнемотехнике, тј. меморисања, реактивације и посредовања смисла. Функција такве културне мнемотехнике састоји се у одржавању континуитета, односно идентитета. Идентитет је, као што се лако може запазити, питање памћења и сећања”. Cf. J. ASMAN, *Kultura pamćenja*, Beograd 2011, p. 91.

¹⁶ *Ibidem*, p. 87–88.

¹⁷ Ф. Ниче, *О користи и штети историје за живот*, [in:] *Несавремена разматрања*, Београд 2019, p. 86.

¹⁸ „[...] али у неком сувишку историје човек опет престаје, и без оног омотача неисторијског он никада не би започео нити се одважио да започне” Cf. *Ibidem*, p. 89.

постати корисним у Лондону, ‘useful’. Кнежев идентитет дубоко је укоренењен у традицији и наследној титули, а „што снажније корене има најдубља природа неког човека, то ће он и од прошлости више усвајати или наметати”¹⁹. У развоју Ничеовог схватања историје од *О користи и штети историје за живот до Генеалогije морала и С оне стране добра и зла*, развија се мисао о забораву, да би у неким од финалних разматрања дошло до значајног повезивања заборава и морала²⁰ па питање о (не)могућности заборава постаје и питање морала, што је значајно када се говори о Рјепнину и његовој немогућности заборављања домовине:

Ја сам Рус, Нађа. За мене овакав живот, као што га живим и као што га живе ови овде, за новац, за уштеде, за осигурања, нема ни привлачности, ни смисла. Ја ћу, до краја, мислити о нашим бившим војницима, и о Русији, – до краја²¹.

Да корен Рјепнинове патње у Лондону није, као што нека тумачења овог романа теже да покажу, Лондон, види се у самом роману:

Корен његове несреће, његове неспособности да се снађе, у туђини, у Лондону, учини му се, изненада, да је само, то, што је он, просто, потомак војника, Рјепнина, маршала, фелдмаршала, официра. Он је официр. Не инжињер рударства, како је ујак желео да он буде. Руски официр. То је корен све његове несреће у туђини, па и у Лондону. Био је војник. То је корен свега: “That’s the root of everything”²².

Руски официр и руски књаз, две улоге које су традицијски спојене у историји руског народа, јунак може бити само у земљи у којој је рођен, не може то бити у Паризу, Прагу, па „ни у Лондону”. Рјепнинова измештеност из земље којој суштински „припада”, отвара руптуру у његовом идентитету који је заснован управо на наследној титули и посвећености војничкој дужности. Од таквог идентитета се не може одустати, али се он не може наставити у Лондону јер може постојати само тамо где га никако више не може бити – у Русији. Сећање, дакле, остаје једини простор овог немогућег идентитета: „Ви сте обукли туђу униформу. Ја остајем, у прошлости, и носим, руску,

---

¹⁹ *Ibidem*, p. 87.

²⁰ Cf. F. NIČE, *S one strane dobra i zla*, [in:] *S one strane dobra i zla / Genealogija morala*, Beograd 2011, *passim*.

²¹ М. ЦРЊАНСКИ, *Роман о Лондону...*, p. 86.

²² *Ibidem*, p. 318.

прошлу”²³. Питање сећања, дакле, заиста постаје и питање морала у којем се спаја кнежевска титула и претпоставка етичке супериорности која се може пратити од Достојевског и његовог кнеза Мишкина²⁴, са војничком етиком, где је верност земљи рођења и спремност на смрт за такву земљу категорички императив. То је кнежева истина, грчка „*aletheia*”, у чијем корену Вајнрих види Лету, реку заборавља, односно њену негацију („*a-lethe*”), те би истина била и „оно што се не сме заборавити”²⁵, што се значајно надовезује на Ничеову мисао, али и на етику Николаја Рјепнина.

Утапање овог представника највишег друштвеног слоја у гомилу од „четири, осам, четрнаест милиона”²⁶ нужно активира запитаност над смислом. Онај који је био јединствен, постаје сада неидентификован део мноштва, тежи се брисању његовог националног идентитета те је често поистовећен са Пољацима са којима је дошао у Лондон те стога и постоји потреба у јунаку да се идентификује као Рус, што се може видети на бројним местима у роману, јер је име, према Јану Асману, заправо централни симбол етнополитичког идентитета²⁷. Но, није само јунакова етница доведена у питање, већ и име његове породице у Лондону губи своју симболичку моћ те се више не посматра као кнежевско презиме, него постаје неизговорљиво, а само име Николај празни се значењем и постепено прелази у „Нико”, и, коначно, „Ништа”, онда када Рјепнин на тркама коња прихвати коначну детронизацију свог идентитета, након чега више не постоји никаква сумња у то како ће се његов живот у Лондону завршити:

Зашто је био кукавица, зашто није играо, све, на вранца, којег је био изабрао? Зар није више књаз, руски? Којешта! Где? У Лондону? Којешта! У Лондону је нико и ништа. Слава Богу! Нико и ништа!²⁸

Немогућност кнеза да живи било где, осим у својој домовини, и немогућност да се врати тамо где би морао, доводи у питање логичку уређеност света: „Свет није уређен добро”²⁹. Логично је да руски кнез живи у Русији³⁰

---

²³ *Ibidem*, p. 313.

²⁴ Cf. F. M. DOSTOJEVSKI, *Idiot*, Beograd 2014, *passim*.

²⁵ H. VAJNRICH, *Leta. Umetnost i kritika zaborava*, Beograd 2008, p. 20.

²⁶ M. ЦРЊАНСКИ, *Роман о Лондону...*, p. 15.

²⁷ J. ASMAN, *Kultura pamćenja...*, p. 152.

²⁸ M. ЦРЊАНСКИ, *Роман о Лондону...*, p. 446.

²⁹ *Ibidem*, p. 124.

³⁰ О томе сам детаљније писала у: С. Филипов, *Губљење логичких веза у Роману о Лондону*, “Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима” 16, 2021, p. 175–192.

док принудним напуштањем домовине свет губи своје логичко упориште и постаје крајње дестабилизован: „Живети у својој земљи је логично, ма какав то живот био. У туђини, није”³¹. Логично је да руски војник може бити само „руски” војник, део заједнице која има чврсто изграђени колективни идентитет. Но, можда управо ту настају најчудније „метаморфозе” у овом роману јер Бела армија је она која је изгубила, која се „осрамотила”³². Победе, а можда још значајније – порази, битно утичу на колективно памћење: „Трауматска искуства патње и срама само се с великим тешкоћама пропуштају у памћење, јер не могу да се интегришу у позитивну слику коју појединац или колектив имају о себи”³³. Једино нелогичније од пораза и напуштања домовине јесте окретање против ње: „Против те Русије више не би да мрдне, ни малим прстом, прво, зато што је и он Рус, што је, то, и његова земља, иако је из ње изашао, а друго, и зато, што би то било нелогично, сад, па и срамно”³⁴. Проблематизована слика о сопственој армији, као и дељење те армије од земље којој је служила, а нарочито победе једне друге армије, омогућавају успостављање чудне везе између јунака и Црвене армије:

Као омађијан, од мртвих у Русији, тај Рус је пролазио, годинама кроз разне земље, градове, друштва, као да је све то сан који и не сања, он, него га само случајно гледа, и види. Међутим, довољно је било да неко поведе реч о руској војсци, па да Рјепнин пребледи и да, сваку реч, мери, као капи своје сопствене крви. Само је на то био осетљив, лако је за то био готов да скочи и да удари. Победе црвених армија, у Другом, прошлом, рату, тако неочекиване, као чудо, постале су биле за тог, царског емигранта, и не само за њега, него и остале руске емигранте, мелем³⁵.

Континуитет се, дакле, успоставља управо тамо где је јунак једино био осетљив – у сфери војничког. Победе Црвене армије, која је сада она која је „руска”, која „брани” Русију, постају нека врста надокнаде за поразе Беле³⁶

³¹ М. Црњански, *Роман о Лондону...*, р. 311.

³² „Каква будућност? Зар он не припада срамној, царској, побеђеној, белој, војсци, која је побеђена на крају Првог рата, а осрамотила се, пришивши Немцима, и у Другом рату?” Cf. *Ibidem*, р. 396.

³³ А. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011, р. 89.

³⁴ М. Црњански, *Роман о Лондону...*, р. 311.

³⁵ *Ibidem*, р. 362.

³⁶ Помиреност руског кнеза са новом армијом види се у симболичком дијалогу са Аурором: „Тукла си Петроград, али је твој плотун разнео његово име, даље, него што се ишта, икад, чуло, о тој вароши”. Cf. *Ibidem*, р. 452.

те ће војнички идеал победе³⁷ и кнежева љубав према Русији трансцендирати свако политичко и државно уређење. Траг старог руског идентитета кнез ће пронаћи у књизи са сликама Лењинграда коју му оставља Покровски, кроз трајање чувених споменика и монументалих грађевина које су биле не-такнуте у револуцији или касније обновљене: „Стара, раскошна, гвоздена, ограда на мосту, опет је била ту. Обновљене су биле и скулптуре Клодта, вечни укротитељи коња који се пропињу на целом свету. А мало даље видео је и Аничков дворац”³⁸. Споменици и грађевине представљају материјализовани облик колективног памћења те Рјепнин проналази континуитет и у Петрограду, али и у Москви, у *Дворани Св. Ђорђа*, која у себи спаја и материјално и духовно сећање на царске дане: „Иако је то био споменик прошлости, у царској Русији, није био, ни оскрнављен у револуцији, ни уништен, ни смрвљен. Мртви су остављени на миру”³⁹, у чему јунак види трајање једаног облика поштовања према војничком, или можда боље витешком, начелу. Уочавањем постојаних веза између старе и Совјетске Русије, Рјепнин превладава раскол створен револуцијом и прихвата ову нову земљу иако њега у њој не може бити. Тиме се успоставља парадоксални континуитет, односно, „идентитет”, који у исто време црпи своју снагу из историје, али и бива поништен њоме. Како не може да се фактички врати у Русију, Рјепнинов једини излазак из сећања и спајање са армијом којој је припадао, а која је била руска, јесте смрт: „У глави је, опет, изненада, чуо, тихи смех, и шапат, покојнога Барлова. „Ми се, после наше смрти, враћамо. ‘Шагом марш, књаз!’ Тако, тако, сви се, тамо, враћамо!”⁴⁰. Та смрт јесте нејевска⁴¹, јер јунак одбија да и његова смрт буде питање „случајности”⁴², и, условно речено, сам издаје команду и тако даје свој одговор на бесмисао који га окружује.

Николај Рјепнин на крају *Романа о Лондону* нестаје. У тренутку када излази овај роман, српска књижевност је већ упозната са проблематиком иш-

³⁷ Алаида Асман пише о величини ослобођења 1945. године и проблему колективне свести, која из себе потискује све лоше особине режима: „Изузетан историјски значај ослобођења из 1945. године чини суштину те херојском величином дефинисане позитивне слике о себи, која не допушта да се узму у обзир и друге, супротне карактеристике, какве су жртве стаљинистичке диктатуре и гулага”. Cf. A. ASMAN, *Duga senka prošlosti...*, p. 94.

³⁸ М. Црњански, *Роман о Лондону...*, p. 428.

³⁹ *Ibidem*, p. 453.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 514.

⁴¹ Наполеонов маршал Неј је на свом стрељању сам дао команду и она је „једина утеха, кад је реч о војнику” Cf. *Ibidem*, p. 509.

⁴² „Имао је обичај, у последње време, да понавља, да је у животу, све случај. Несрећа човека, случај. Познанство, случај. Распућин, случај. Господин Новгород, случај. Смрт, случај. Божја воља, случај”. Cf. *Ibidem*, p. 253.

чезлог оца у *Башти*, *пепелу*, док ће само годину дана касније Киш дати свој маестрални поетички одговор на такво одсуство, али и на кризу модернитета која се може пратити још од Андрићеве *Проклете авлије*, како смо показали у другом раду⁴³. Међутим, на почетку рада поменуто је да се у *Другој књизи Сеоба* наилази на кризу извора приповедања те да се о ономе што је одсутно више не може тек тако казивати, већ морају постојати извори који би обезбедили веродостојност таквог приповедања, што је поступак који ће бити карактеристичан управо за Данила Киша, и који ће бити у највишем степену остварен у *Пешчанику*. Међутим, између краја *Сеоба* из 1962. године, а нарочито *Романа о Лондону*, и романа Данила Киша успоставља се веза оних који су „расељени” или „измештени” и оних који су „ишчезли”, као и њихове функције у овим делима. Криза која се јавља на крају *Друге књиге Сеоба* можда наговештава зашто нису написани планирани томови *Сеоба* јер како уопште даље писати о сеобама ако су оне саме у себи дисквалификоване и ако нужно воде до „расеоба”? У том смислу *Роман о Лондону*, који није наставак приче о породици Исакович, јесте једини начин да се настави, да се и даље романескно говори, али сада о измештености, о онима који такође не могу више постојати на једином месту где могу постојати, не само о једној ишчезлој епохи и друштвеном слоју, већ о ишчезлом смислу као најрадикалнијем одсуству о коме се може проговорити тек поетичким знањем, „знањем саме књижевности”. Такво знање мора бити постављено већ на сам почетак романа, или, можда и раније, већ у сам „наслов” романа који се препознаје као нови облик романа – роман о. У *роману о* главни јунак више не може бити приповедач, али може својим финалним чином оставити траг који ће му омогућити да призове приповедача и започне причу.

Почетак седамдесетих година XX века обележила су три романа у којима се постепено види повлачење фигуре јунака-приповедача, а која је била доминантна у високом модернизму са романескне сцене: *Ходочаиће Арсенија Његована*, *Роман о Лондону* и *Пешчаник*. У *Ходочаићу* ће се поставити важно питање смисла даљег писања⁴⁴, а сама фигура приповедача биће подређена фигури приређивача. *Роман о Лондону* проблематизоваће управо одсуство смисла и упризорење тог одсуства у роману. Главни јунак сада није приповедач, он то више, без поетичког знања, не може бити иако би му

⁴³ С. Филипов, *Приповедачки субјекат и поетика високог модернизма: од Андрићеве Проклете авлије до Прољећа Ивана Галеба Владана Деснице*, “Наслеђе. Часопис за књижевност, уметност и културу” 18.49, 2021, р. 267–276.

⁴⁴ „И уопште, има ли сврхе писати, има ли смисла говорити? Ако више ништа корисно по куће не може да се учини, имају ли сврхе речи, и значи ли што говор?”. Cf. Б. Пекић, *Ходочаиће Арсенија Његована*, Београд 2010, р. 341.

управо то било потребно како би ничеански превладао историју⁴⁵ и наративизовао своја сећања⁴⁶ те пронашао смисао у уметности, али и у коначном разумевању своје судбине кроз тумачење. Оно што Николај Рјепнин није могао да уради, урадиће Кишов Андреас Сам, између *Баите*, *пепела* и *Пешчаника*, где ће стећи поетичко знање којим ће моћи да кроз различите дискурсе уприсутни ишчезлу фигуру оца, али ће из *Пешчаника* морати он сам да нестане како би реконструкција добила објективност, а тиме и неопходну веродостојност⁴⁷.

Последњи роман Милоша Црњанског налази се, дакле, уз романе Киша и Пекића у средишту поетичких промена, између позног модернизма и пост-модерне, приказујући начин на који се још једино може проговорити о одсуству. Након кризе којом се завршава *Друга књига Сеоба*, *Роман о Лондону* јавља се као једини могући наставак исељеничке саге и приповедања о ишчезлом народу. Нема смрти писања, има нових романа. Зато историја књижевности поетичко знање *Друге књиге сеоба* и *Романа о Лондону* затим види у *Пешчанику*, *Гробници за Бориса Давидовича* и *Хазарском речнику*. У све три књиге постоји не само сродност поетике и облика романа, него и једна романескна феноменологија немогућег – немогућег повратка Е.С. којег су одвели, немогуће социјалне истине совјетског тоталитаризма у *Гробници* и немогућег одговора на питање избора вере, због чега се мора нестати, у *Хазарском речнику*.

Библиографија

Извори

DOSTOJEVSKI F., *Idiot*, Beograd 2014.

KIŠ D., *Peščanik*, Beograd 1989.

ЦРЊАНСКИ М., *Сеобе*, Београд–Сарајево 1990.

ЦРЊАНСКИ М., *Роман о Лондону*, Београд 2006.

ПЕКИЋ Б., *Ходочашће Арсенија Његована*, Београд 2010.

---

⁴⁵ „Речју „неисторијско” обелажавам вештину и снагу заборављања и укључивања у неки ограничени хоризонт; „надисторијским” називам оне моћи које поглед одвраћају од постојања ка ономе што животу даје карактер вечнога и једнако значајнога, ка уметности и религији”. Cf. Ф. Ниче, *О користи и штет...*, p. 158.

⁴⁶ „Оно што сине као сећање по правилу су издвојени, неповезани моменти без онога Пре и онога После. Тек захваљујући приповедању они накнадно добијају облик и структуру, који их истовремено допуњују и стабилизују”. Cf. A. ASMAN, *Duga senka prošlosti...*, p. 24.

⁴⁷ Cf. D. KIŠ, *Peščanik*, Beograd 1989, *passim*.

Литература

- ASMAN A., *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011.
- ASMAN J., *Kultura pamćenja*, Beograd 2011.
- BERMAN M., *Sve što je čvrsto i postojano pretvara se u dim...*, [in:] *Modernizam/postmodernizmu. Teorija*, ed. D. MARINKOVIĆ, Novi Sad 2018, p. 84–127.
- JERKOV A., *Od modernizma do postmoderne*, Priština–Gornji Milanovac 1991.
- JERKOV A., *Rađanje »romance« o nacionu iz duha tragičkog sna (o imanentnoj poetici romana Miloša Crnjanskog)*, „Treći program: izbor” 92.95, 1992, p. 59–87.
- LYOTARD J. F., *Šta je postmoderna*, Beograd 1995.
- NIČE F., *S one strane dobra i zla*, [in:] *S one strane dobra i zla / Genealogija morala*, Beograd 2011, p. 189–276.
- VAJNRIN H., *Leta. Umetnost i kritika zaborava*, Beograd 2008.
- Филипов С., Губљење логичких веза у Роману о Лондону, „Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима” 16, 2021, p. 175–192.
- Филипов С., Приповедачки субјекат и поетика високог модернизма: од Андрићеве Проклете авлије до Прољећа Ивана Галеба Владана Деснице, „Наслеђе. Часопис за књижевност, уметност и културу” 18.49, 2021, p. 267–276.
- МИЛОШЕВИЋ Н., Милош Црњански као романописац, [in:] *Књижевност и метафизика*, Београд 1993, p. 22–41.
- НИЧЕ Ф., О користи и штети историје за живот, [in:] *Несавремена разматрања*, Београд 2019, p. 81–244.

Sofija D. Filipov Radulović

<https://orcid.org/0000-0002-2351-2864>

University of Belgrade

Faculty of Philology

Department of Serbian Literature with South-Slavonic Literatures

Studentski trg 3

11000 Beograd, Republika Srbija/Republic of Serbia

sofija.filipov1@gmail.com

